

ש"י איבלמן לוין

"וכי היכן מצינו שנביאה היתה מרים?"

גלגולי המסורות ביחס לנבואת מרים

כאשר אנו ניגשים היום אל המקרא, אנחנו עלולים להיות מופתעים מהימצאותן של נביאות בתוכו. אנחנו מורגלים בתפיסה שמקומן של נשים בחיים הציבוריים הוא דבר שהשתנה רק במהלך מאה השנים האחרונות. קשה להעלות על הדעת שלפני אלפי שנים נשים מילאו תפקידים של הנהגה רוחנית בציבור. עם זאת, כאשר נעיין במקרא, נמצא שהתופעה אינה כה נדירה. חמש פעמים בתוך המקרא נשים מכונות באופן מפורש בכינוי 'נביאה': מרים (שמות ט"ו, כ), דבורה (שופטים ד', ד), חולדה (מלכים ב' כ"ב, כ), נועדיה (נחמיה ו', יד), ו'הנביאה' – אם בנו של ישעיהו (ישעיה ח', ג).

בעיון זה אבקש לסקור את התפתחות המסורות על הנביאה הראשונה בישראל – מרים. כיצד נתפסה נבואתה של מרים במקרא, ואילו מאפיינים נוספו או נגרעו מדמותה כנביאה במהלך הדורות? נתמקד בשאלה: האם הנבואה של מרים נתפסה בתור דבר מקובל או בתור דבר חריג? ואם אכן מדובר בתופעה חריגה, כיצד זה השפיע על המסורות השונות? נסקור התייחסויות שונות לאורך הדורות לנבואתה של מרים, החל מהספרות המקראית והבתרמקראית וכלה במדרש המאוחר.

מקרא – תופעה רווחת

באופן כללי, נדמה שהמקרא אינו רואה בנבואה של נשים דבר ייחודי או ראוי לציון מיוחד – כשם שיש נביאים כך גם יש נביאות. נשים ממלאות את התפקיד הציבורי של הנביאה ואין על כך עוררין. כאשר המקרא מזכיר נשים נביאות נראה שהוא משיח לפי תומו. עניין זה עולה בקנה אחד עם שכחות התופעה במזרח הקדום באותה התקופה – המקרא איננו ייחודי בעניין זה, ויש

אזכורים רבים לנביאות בממצאים מן המזרח הקדום כגון מארי ונינוה.¹
 בראש כל הנביאות עומדת מרים. מרים היא האישה הראשונה במקרא,
 והיחידה בתורה, אשר מכונה 'נביאה' (שמות ט"ו, כ-כא):

וּתְקַח מְרִים הַנְּבִיאָה אֶחָת אֶהְרֹן אֶת הַתֹּף בְּיָדָהּ וּתְצַאן כָּל הַנָּשִׁים אַחֲרֶיהָ
 בַּתַּפִּים וּבַמַּחֲלֹת. וַתַּעַן לָהֶם מְרִים שִׁירוּ לַה' כִּי גָאָה גָאָה סוּס וְרָכְבוּ רָמָה בָּיָם.

בפירושו על אתר, מגדיר וויליאם פרופ את המילה 'נביאה' כ"מעביר מסרים
 אלוהיים לבני אדם".² פרופ מציע שניתן לצמצם את נבואתה של מרים ל'נבואה
 מוזיקלית-השראתית' בלבד, שכן היא נקראת נביאה רק בתוך ההקשר של שירה
 עם תופים ומחולות. חיזוק לטענה זו ניתן למצוא דרך ההשוואה לדבורה שגם
 היא נביאה המאופיינת במוזיקה ובשירה (שופטים ה').

מלבד הפסוקים בספר שמות, התייחסות ראשונה לתפקידה של מרים ניתן
 למצוא כבר בתוך המקרא עצמו, במיכה ו', ד, כאשר הוא מזכיר את מסע עם
 ישראל במדבר:

כִּי הֶעֱלִיתִךָ מֵאֶרֶץ מִצְרַיִם וּמִבְּיַת עַבְדִּים פְּדִיתִיךָ וְאֶשְׁלַח לְפָנֶיךָ אֶת מֹשֶׁה אֶהְרֹן
 וּמְרִים.

בשמות, מרים מתוארת כמנהיגת הנשים בשירת הים, אך במיכה מרים כבר
 עומדת בשורה אחת לצד אֶחְיָהּ בהנהגת דור המדבר כולו. בדומה לאֶחְיָהּ, גם
 מרים נשלחת על ידי אלוהים להנהיג את העם: "וְאֶשְׁלַח לְפָנֶיךָ". כאן כבר קשה
 לטעון שהנהגתה הרוחנית של מרים מתבטאת בהקשר המוזיקלי-השראתי בלבד.
 בניגוד לאהרון, שבתורה מצוין בפירוש שיש לו שליחות אלוהית,³ שליחותה של
 מרים מופיעה לראשונה במפורש בספר מיכה. לטעמי, מיכה אינו מתייחס רק
 לדמויות מן העבר של עם ישראל, אלא גם דורש אותן ומוסיף להן אלמנטים
 משלו. אפשר אפוא להבין פסוקים אלה כהרחבה בנוגע לדמותה של מרים
 באמצעות 'מדרש פנים-מקראי סמוי', כהגדרתו של זקוביץ:

ספר התנ"ך הוא מערכת דרכים מסועפת, המחברת רחוקים וקושרת אותם
 זה לזה. חיבורים המייצגים תקופות שונות וסוגות ספרותיות מגוונות

1 W. Gafney, *Daughters of Miriam - Woman Prophets in Ancient Israel*, Minneapolis 2008, pp. 70-72

2 W.H.C. Propp, *Exodus* (Anchor Bible), New York 1964, p. 546

3 למשל: שמות ד', יד.

קוראים אחד למשנהו [...] משוררים דורשים כתובי סיפור, מספרים דורשים כתובי שירה, נביאים דורשים את התורה...⁴

יש לציין שבפרשת האישה הכושית (במדבר י"ב, ב) מוזכר קשר של מרים עם אלוהים: "וַיֹּאמְרוּ הַרְק אֶךְ בְּמִשָּׁה דְבַר ה' הֲלֹא גַם בָּנוּ דְבַר...", אולם נראה לי שבמקרה זה יש להבדיל בין קשר או דיבור עם אלוהים לבין שליחות אלוהית. דומה ששליחותה האלוהית של מרים היא פיתוח של ספר מיכה. ניתן לשער שהרחבת הסמכות שנענת על הכינוי בספר שמות: 'נביאה', ושמירה מבין ומפרש את הביטוי 'נביאה' בתור שליחת האל.

מגילות מדבר יהודה – ייחודה של מרים

כאשר אנחנו נכנסים אל העולם הבתרמקראי אנו מוצאים הרחבה נוספת לתפקידה של מרים, בפרגמנט 4Q365 מקומראן, המציג חלקי מקרא משוכתב (4Q Reworked Pentateuch).⁵ בטקסט זה נמצא נוסח ייחודי של שירת מרים:⁶

בזית ע]ל אויבכה	אשירה לה']
כי גאוה] גא]ה ע]זי וזמרת יה	[
גדול אתה מושיא א]ת עמכה	[
אבדה תקות שונה ונש]כח זכרו	[
אבדו במים אדירים ש]ונ]יכה]	עמכה]
ירוממכה למרומם] כי ב]רית נתתה] לאבותינו	[

אפשר להניח שהמחבר ששכתב את הקטע לא הסתפק בנוסח המקורי: "וַיִּתְעַן

4 י' זקוביץ, "פרשנות פנים-מקראית", בתוך: צ' טלשיר (עורכת), ספרות המקרא: מבואות ומחקרים א, ירושלים תשע"א, עמ' 429.

5 ישנה מחלוקת במחקר האם קטע זה שייך לסוגה של 'מקרא משוכתב' או שמא מדובר בעד נוסח נדיר של המקרא עצמו, אולם הקונצנזוס כיום במחקר הוא שמדובר במקרא משוכתב. ראו: A. Feldman, "The song of Miriam (4Q365 a ii + 6a 1-7) Revisited", *JBL* 132/4 (2013), p. 905. מקרא משוכתב הוא סוגה מצויה במגילות מדבר יהודה: "במקום לצטט פסוק או קטע כלשונו, המחבר כותב נוסח משלו, שנועד להסביר קושי הקיים במקור" (י' כדורי, "פרשנות המקרא בקומראן", בתוך: מ' קיסטר [עורך], *מגילות קומראן: מבואות ומחקרים ב*, ירושלים תשס"ט, עמ' 394-395). כפי שנראה להלן, הקטע משירת מרים עונה להגדרה זו: הוא בא לענות על קושי הקיים במקור, והוא עושה זאת דרך שכתוב הקטע.

6 הציטוט מתוך: פלדמן (לעיל, הערה 5), עמ' 907.

לָהֶם מְרִים שִׁירוּ לָהּ כִּי גָאָה גָאָה סוּס וְרָכְבוּ רָמָה בַּיָּם, מכיון שמלבד חילוף הגופים ('שירו' במקום 'אשירה') שירת מרים זהה לשירת משה. נראה שהנוסח המשוכתב בא לפתור בעיה פרשנית של כפילות בין פסוקים. כדי שלא תהיה כפילות, המשכתב הוסיף למרים שיר חדש. מדובר בשאלה פרשנית, אך יש לשים לב לכך שהפתרון הוא דרשני – הוא מוסיף חומר חדש שלא היה כתוב לפני כן. המשכתב מרחיב את תפקידה של מרים, ונותן לה קול עצמאי משלה. בעוד שבמקרא מרים אמנם מכונה נביאה, אך בפועל תפקידה מסתכם בחיקוי שירת משה – בקטע המשוכתב מרים זוכה לשיר משלה. השיר החדש איננו ורסיה אחרת של שירת הים; הוא מכיל בתוכו תוכן עצמאי: "אבדה תקות שונה ונשנכח זכרון". אובדן התקווה של האויב הוא תוספת המיוחסת למרים.

כתבי פילון – הפרדה בין נשים וגברים

פילון האלכסנדרוני היה פילוסוף יהודי, אשר חי ופעל באלכסנדריה במאה הראשונה לספירה. כתבי פילון משתייכים לספרות היהודית ההלניסטית של תקופת בית שני – יצירות ספרותיות של יהודים הלניסטים, אשר נכתבו במקור ביוונית.⁷

ככלל, פילון אינו ידוע ביחסו החיובי לנשים; הוא רואה אותן כאנוכיות, מניפולטיביות, לא משכילות ולא רציונליות.⁸ עם זאת, נראה שיחסו למרים הוא מורכב יותר.⁹ בהתייחסו לפרשת האישה הכושית בבמדבר י"ב, פילון מתאר את התנהגותה של מרים כמעשי פריצות, עזי פנים, חצופים ומכוערים.¹⁰ מצד שני בהתייחסו לפרשיית שירת הים יחסו שונה באופן מהותי.

בספרו "על חיי העיון", מתאר פילון כת יהודית בת זמנו. בקטע קצר בחיבור זה, הוא משווה את החברים והחברות בכת למקהלת הגברים והנשים על ים

7 הספרות היהודית ההלניסטית חשובה לנו מפני שהיא יכולה להוות "נקודת משען חיצונית לשם תיארוך מסורות אגדיות המוכרות לנו מספרות חז"ל" (א' שנאן, עולמה של ספרות האגדה, תל אביב תשמ"ז, עמ' 38).

8 S. Goldberg, "The Two Choruses Become One: The Absence/Presence of Women in Philo's On the Contemplative Life", *Journal for the Study of Judaism* 39:4 (2008), p. 459.

9 שם, עמ' 468.

10 אלגוריות החוקים, ספר שני, סעיפים 66–67, בתוך: ס' דניאלנטף (עורכת), פילון האלכסנדרוני – כתבים ד, ירושלים תשנ"ז, עמ' 75–76.

סוף:

מראה זה וחוויה זו, הנעלים מכל דיבור, מחשבה וציפיה, הלהיבו הגברים והנשים עד כדי כך שהם נהיו למקהלה אחת ושרו את מזמורי ההודיה לאל המושיע, משה הנביא פותח בשיר לגברים, ומרים הנביאה – לנשים.¹¹

מרים מתוארת כנביאה העומדת לצדו של משה. משה מנצח על הגברים ומרים על הנשים. יתרה מכך, בספרו "חיי משה", המתאר את דמותו המופלאה של משה רבנו, עוסק פילון גם באירוע שירת הים, ומדגיש את האחדות שנוצרת מתוך שני הקולות:

הוא חילק את האומה לשתי מקהלות, אחת של גברים ואחת של שנים – הוא עצמו ניצח על הגברים ושם את אחותו למנצחת על הנשים – כדי שישרו את המזמורים לכבוד האב והבורא באחדות הרמונית של שני הקולות, מתוך מיזוג הלבבות והניגון כאחד: הלבבות מזדרזים להתחלף שווה בשווה, והניגון נוצר מן ההתאמה בין הנמוך ובין הגבוה; כי קולות הגברים נמוכים וגבוהים קולות הנשים, וכשהם מתמזגים במידה נכונה עולה הניגון מלא נועם והרמוניה.¹²

התייחסותו של פילון לשירת הנשים בכלל ולתפקידה של מרים היא מהותנית. שירת הנשים אינה נופלת משירתם של הגברים, היא אינה שירת מענה ואינה ליווי מוזיקלי. שירת הנשים היא תנאי להיווצרותה של הרמוניה. יש לשים לב: שירת הנשים אינה שווה לזו של הגברים, אלא מקבילה לה. לכל מין יש את הקול הייחודי שלו, "והניגון נוצר מן ההתאמה בין הנמוך ובין הגבוה". נראה לי שניתן לגזור מכאן תפיסה יותר רחבה שעולה מן הכתוב; לא מדובר רק בהבדל טכניווקלי בין קול גברי וקול נשי. פילון מתאר כי בעבודת האל יש חשיבות לאישה וחשיבות לגבר. רק דרך המיזוג של האופי הגברי והאופי הנשי ניתן להגיע לאותו "ניגון מלא נועם והרמוניה". זוהי תפיסה מהותנית של האישה, אך היא איננה תפיסה היררכית. ההבדל בתפקידים המגדריים מיוצג על ידי משה מצד אחד, ומרים בצד השני.¹³

11 על חיי העיון, סעיף 87, בתוך: ס' דניאלנטף (עורכת), פילון האלכסנדרוני – כתבים א, ירושלים תשמ"ו, עמ' 201.

12 על חיי משה ב, סעיף 256, שם, עמ' 321.

13 גולדברג (לעיל הערה 8), עמ' 469. יש לציין, שבתיאור ב"חיי משה" עולה בכל זאת היררכיה בין משה למרים. משה "שם את אחותו למנצחת על הנשים". מרים כפופה למשה בתיאור זה

קדמוניות המקרא – נבואת לידה

מקור נוסף מתקופת בית שני המתייחס ליכולות נבואיות של מרים נמצא ב"קדמוניות המקרא"¹⁴. בדומה לחיבורים אחרים מתקופת בית שני, החיבור סוקר את הרצף של הסיפור המקראי בלשונו. "מחבר הספר משתמש בחפש מרבה בחמר שבמקרא. הוא מוסיף, משמיט, ומשנה לפי רצונו"¹⁵. זהו החיבור הקדום ביותר שבידינו, אשר מכיל בתוכו מסורת על נבואה ממשית של מרים:

רוח אלהים באה אל מרים בלילה ותרא חלום ותספר להוריה בבקר לאמר. ראיתי הלילה והנה איש עומד בבגד בוץ ויאמר לי: לכי ואמרי אל הוריק: הנה אשר יולד מכם ישלך למים כי על ידו ייבשו המים, ואעשה על ידו אותות ואציל את עמי ולו יהיה השלטון תמיד. וכאשר ספרה מרים את חלומה לא האמינו לה הוריה.¹⁶

זוהי מסורת ראשונה בכתב, ברצף ארוך של מסורות אודות הבשורה על לידת משה מפיה של מרים. ניתן לשער שהתכלית הראשונית של סיפור זה היא להשלים פערי מידע בסיפורו של משה כגיבור תרבות. ישנן מסורות רבות שמגמתן היא הקניית דפוסי גיבור לדמותו של משה.¹⁷ כחלק ממגמה זו, נוצרה מסורת של סיפור בשורה על לידת משה (כראוי לגיבור). מה שחשוב לענייננו הוא שהבשורה ניתנת מפי מרים. ניתן להניח שהבחירה במרים למבשרת על לידת משה קשורה לכינוי "מרים הנביאה" בשמות ט"ו, כ. מסורת הבשורה בקדמוניות המקרא יוצאת דופן מכיון שהיא מתארת את האופן שבו מתרחשת הנבואה: חזיון לילי; איש בבגד בוץ. זו אינה התגלות אלוהית ישירה, אלא נבואה מסדר שני – נבואה על ידי שליח בחלום הלילה.¹⁸ כך גם ניתן להסביר את חוסר

(בניגוד לתיאור בחיי העיון). יתרה מזאת היא אינה מכונה נביאה ואפילו אינה מכונה בשמה, אלא רק כ"אחותו" של משה.

¹⁴ חיבור זה מייחס עצמו לפילון האלכסנדרוני, אולם בפועל נראה שאין לפילון נגיעה בו. הוא חובר ככל הנראה זמן קצר לאחר חורבן בית שני ולפני מרד בר כוכבא (70–132 לספירה). הגרסה שיש בידינו היא תרגום לטיני לגרסה היוונית של החיבור, אך הדעה הרווחת היא שהנוסח היווני המשוער, מקורו בעברית.

¹⁵ מתוך המבוא לקדמוניות המקרא (תרגום ומבוא: א"ש הרטום), **ספרים החיצוניים**, תל אביב תשי"ט, עמ' 1–2.

¹⁶ שם, עמ' 35.

¹⁷ A. Dundes, *The Hero Pattern and the Life of Jesus*, Princeton 1990, p. 188.

¹⁸ בהתאם למסופר על מרים במדבר י"ב, ב–ח.

האמון שנותנים בה הוריה – לא כל חלום של ילדה צעירה הוא נבואה. מסורת זו היא נקודת ציון חשובה במעבר מן המסורת המקראית לספרות חז"ל, ויש לתהות לגבי התמורה בדמותה של מרים המתבטאת במסורת זו ובמסורות הדומות שיבואו אחריה. האם יש כאן הרחבה של דמותה הנבואית של מרים או שמא צמצום? לטעמי, התשובה לכך היא מורכבת. מסורת הבשורה על לידת משה מנכיחה ומאמתת את היכולת הנבואית של מרים. במסורת זו מרים מתנבאת מחוץ להקשר המוזיקלי-השראתי של שירת הים. דרך הבשורה על לידת משה מרים מוכיחה שיש לה יכולות נבואיות של חיזוי העתיד.

עם זאת, אין כאן תופעה ייחודית או יוצאת דופן. ברוב סיפורי הבשורה על לידה במקרא, הבשורה ניתנת לאישה ולא לגבר.¹⁹ הבשורה להגר על לידת ישמעאל (בראשית ט"ז, יא); הבשורה לרבקה על יעקב ועשיו (בראשית כ"ה, כג);²⁰ הבשורה לאשת מנוח על לידת שמשון (שופטים י"ג, ג-ה); הבשורה לחנה על לידת שמואל (שמואל א' א', יז);²¹ הבשורה לאישה השונמית על ידי אלישע (מלכים ב' ד', טז). אם כן, מרים מצטרפת לרשימה ארוכה של נשים המקבלות בשורה על לידה. נבואתה של מרים מצומצמת לתוך ההקשר הספציפי של בשורה על לידה, אשר באופן מסורתי ניתנת לנשים. בכך המסורת בקדמוניות המקרא מקבעת את התפקיד הנבואי של מרים כתפקיד נשי-אמהי קלאסי.²² רחל אליאור, בהתייחסה למסורת דומה בבבלי מגילה יד ע"א, סבורה שמסורת זו

19 יוצאי דופן הם אברהם וישעיהו המתבשרים על לידותיהם של יצחק ושל עמנואל (בראשית י"ח, י; ישעיה ז', יד).

20 יש לציין שלא מדובר בסיפור בשורה על לידה אלא בבשורה על כך שרבקה הרה עם תאומים.

21 סיפור זה הוא חלק מהטופוס של סיפורי עקרות ולידה, אך הוא מעט שונה מקודמיו: ראשית, המבשר הוא אדם, ולא מלאך או אלוהים; ושנית, קשה להגדיר את דברי עלי כבשורה: "וַיַּעַן עָלַי וַיֹּאמֶר לְכִי לְשָׁלוֹם וְאֵלֹהֵי יִשְׂרָאֵל יִתְּנֵן אֶת שְׁלֹתְךָ אֲשֶׁר שְׁאַלְתְּ מֵעַמִּי".

22 בהקשר זה ראוי להזכיר מסורות נוספות על מרים, אשר משבצות אותה בתפקידים נשיים קלאסיים: אמא, אשת איש ומיילדת. לא מוזכר בשום מקום במקרא שמרים הייתה נשואה או אמא. מן המקרא ניתן אף להבין שמרים לא הייתה נשואה כלל, מפני שהיא מיוחסת לאחיה (ולא לאביה או לאישה כפי שמקובל ברוב המקרים במקרא). בבבלי סוטה, יא ע"ב, מרים מתוארת כמיילדת וכאשתו של חור או של כלב. בשמות רבה מה, היא מתוארת בתור אמו של בצלאל. ראו ר' אליאור, "נביאות במקרא ובמסורת חז"ל: נקודות מבט משתנות",

מפחיתה ממעמדה של מרים:

במסורת זו מתעלמים הדוברים מנסיבות התנבאותה של מרים במקרא (שמות טו) הקשורות במעמד ציבורי, בהשראה נבואית ופיוטית, בהנהגת כלל השנים במדבר, בשירה נגינה וריקוד ברשות הרבים, לאות תודה לאל על המעבר מעבדות לחירות (שמות טו, מיכה ו 4), והופכים את סיפורה ממאורע ציבורי דתי רב משמעות לאירוע משפחתי ולסיפור משני הטפל לסיפור המרכזי של משה.²³

אני נוטה להסכים עם אליאור – אכן מרים עוברת 'צמצום מגדרי', אך יש לסייג מעט את הדברים. מרים איננה אמו של משה, היא אחותו. אין מדובר בסיפור טופוס קלאסי של עקרות ולידה כפי שאנחנו מכירים היטב מהמקרא. מרים אינה נופלת תחת ההגדרה של האם המייחלת להריון – הנבואה שלה מנותקת מהרצון האמהי המוכר לילד. כמו כן, קשה לומר שמדובר ב"אירוע משפחתי" בלבד, שהרי מדובר בלידת משה, המושיע של עם ישראל: "ואעשה על ידו אותות ואציל את עמי ולו יהיה השלטון תמיד".²⁴ יש משמעות ציבורית-לאומית לנבואה זו של מרים, ואפשר אף להבין את דמותה של מרים, לאור נבואה זו, כמבשרת על הגאולה ממצרים.

הסתייגות נוספת היא לגבי הטענה השניה של אליאור, שהסיפור של מרים הופך "משני לסיפור המרכזי של משה". אמנם במסורת זו הסיפור הוא אכן משני לסיפור המרכזי של משה, אך לא ניתן לומר שהייתה כאן תמורה או תהליך – גם בסיפור המקראי מרים היא משנית למשה.

ספרות חז"ל – תופעה ייחודית

כפי שהזכרתי לעיל, המסורת בקדמוניות המקרא היא תחילתה של מסורת ענפה על בשורת מרים. גרסאות של מסורת זו נמצא גם בספרות התנאית,²⁵ בספרות האמוראית ובמדרשים המאוחרים.²⁶ לצורך עיוננו, נתמקד בגרסה המופיעה

23 שם, עמ' 19.

24 גם בבבלי מגילה יד ע"א ישנו הקשר לאומי: "עתידה אמי שתלד בן שיושיע את ישראל". וראו להלן.

25 למשל: מכילתא דרשב"י טו, כ (מהדורת אפשטיין-מלמד, עמ' 100); מכילתא דרבי ישמעאל, מסכתא דשירתא, י (מהדורת הורוביץ-רבין, עמ' 151).

26 למשל: מדרש משלי יד, א (מהדורת בובר, עמ' 74–75).

בבבלי מגילה יד ע"א:27

מרים דכת' 'ותקח מרים הנביאה אחות אהרן'. "אחות אהרן" ולא אחות משה. אמר רב עמרם אמ' רב ואמרי לה אמ' רב נחמן אמ' רב. מלמד כשהיתה אחות אהרן היתה מתנבאה ואומרת עתידה אמא שתלד בן שמושיע את ישראל כיון שנולד משה נתמלא הבית [כולן] אורה. עמד אביה ונישקה על ראשה ואמ' לה בתי נתקיימה נבואתיך. כיון שהיטילו אותו ליאור עמדה אימה²⁸ וטיפחה לה על ראשה ואמרה בתי היכן נבואתיך. והינו דכת' "ותתצב אחותו מרחוק לדעה מה יעשה לו". לידע מה יהא בסוף נבואתה.

ראוי לתת את הדעת לכמה הבדלים העולים מהשוואת גרסה זו של הסיפור לגרסת קדמוניות המקרא. ראשית, המדרש קושר באופן מפורש את סיפור על הבשורה לפסוק: "ותקח מרים הנביאה אחות אהרן"; שנית, נוסף סיפור קומי שלם על תגובות הוריה של מרים לנבואה; ושלישית, נוסף המדרש על הפסוק: "ותתצב אחותו מרחוק לדעת מה יעשה לו".

בקדמוניות המקרא אין מדרש מפורש הקושר את הסיפור בשירת הים לנבואה על לידת משה. לעומת זאת, המדרש החז"ל קושר את שני האירועים במפורש, ובכך הוא מצמצם את דמותה של מרים כנביאה לסיפור נקודתי; מעתה אין מדובר ב"מרים הנביאה", אלא במרים, שהייתה לה פעם נבואה אחת. בנוסף, הסיפור על תגובות ההורים של מרים הופך את הסיפור לקומי ולילדותי, ומרים מצטיירת בו כילדה קטנה ולא כמנהיגה של עם.²⁹

הבחירה במרים להיות המבשרת על לידת משה קשורה גם במעורבות שלה בסיפור הצלתו: "ותתצב אחותו מרחוק לדעה מה יעשה לו" לידע מה יהא בסוף נבואתה". יעקב כדורי מסביר שלפנינו מדרש על המילים "מה יעשה לו". פשט

27 הציטוט על פי כתב יד ניו יורק (תימני), מתוך אתר 'מאגריס', מפעל המילון ההיסטורי של האקדמיה ללשון העברית.

28 בדפוס וילנא: "עמד אביה וטיפחה על ראשה". ברוב כתבי היד: "עמדה אמה" (תימני, לונדון, ותיקן, מינכן 140, מינכן 95). יש להניח שזוהי הגרסה המקורית, שכן כך מופיע גם בגרסאות מדרשי התנאים (לעיל הערה 25). הגרסה של דפוס וילנא הופכת את הסיפור הקומי למגוחך, בכך שהיא מציגה את עמרם בתור דמות לא יציבה ומבולבלת – רגע אחד הוא נושק לבתו ורגע לאחר מכן הוא טופח על ראשה. לעומת זאת, הגרסה המקורית מציגה את עמרם (הדמות הגברית) באור חיובי ואת יוכבד (הדמות הנשית) באור שלילי. עמרם מצטייר כמי שסומע על נבואת בתו ואילו יוכבד מצטיירת בתור חסרת אמונה.

29 אליאור (לעיל הערה 23), עמ' 19.

הפסוק הוא שמרים מחכה לראות מה יקרה עם משה, ואילו המדרש מסביר שמרים מחכה לראות מה יעשה על ידי משה, ולראות האם נבואתה על הצלת העם תתממש.³⁰

יש לשים לב להקשר בו המדרש מופיע בבבלי. הסיפור על מרים מופיע כחלק מסקירה רחבה על כל הנשים הנביאות: "שבע נביאות מאן נינהו שרה מרים דבורה חנה אביגיל חולדה אסתר" (מגילה יד ע"א). נראה לי שקטע קצר זה מסמל באופן המיטבי את התמורה העיקרית בדמותה של מרים, ובדמותן של נשים נביאות בכלל. לכאורה, יש פה הרחבה של תופעת הנבואה אצל נשים, שהרי המדרש מוסיף נשים נוספות לרשימת הנביאות המקראית; שהרי לגבי אסתר, אביגיל, חנה ושרה לא מצוין במקרא שהייתה להן רוח נבואית. עם זאת, יש לתת על הדעת על טיב הנבואה: בתיאורן של הנביאות הנוספות, מדגיש הבבלי בעיקר את מעלותיהן הגופניות ואת יופיין של אותן נשים.³¹ לא נכון לקרוא את הסוגיה על שבע הנביאות כסוגיה שוויונית; השיבוץ של מרים, חולדה ודבורה יחד עם הנשים האחרות דווקא מוריד מערכן ומייחודן כמנהיגות רוחניות. יש פה תוספת בכמות אך ירידה באיכות.

בנוסף, הדיון בשבע נשים נביאות ממסגר ומצביע על התופעה של נבואת נשים כייחודית וכיוצאת דופן. מגמה זו שונה מהותית ממה שראינו במקרא. כפי שראינו לעיל, המקרא אינו מייחס חשיבות או ייחוד לתופעה של נבואת נשים, והנביאות במקרא עומדות באותה שורה עם הנביאים. לעומת זאת, בתלמוד ישנה הפרדה ברורה בין המינים – נבואת נשים היא ייחודית ויוצאת דופן, והיא שונה באופן מהותי מהנבואה של גברים. עצם העיסוק בנושא מדגיש את העובדה שהסוגיה בבבלי לא רואה את התופעה כדבר טבעי ומקובל.

מקור קדום יותר לתפיסה זו ניתן למצוא בגרסה של המכילתא דרבי ישמעאל לסיפור הבשורה. המדרש פותח בשאלה: "וכי היכן מצינו שנביאה היתה מרים?" השאלה מטילה ספק בנבואה והיא מבטאת פליאה על כך שמרים נקראת

J. Kugel, *Traditions of the Bible: a guide to the bible as it was at the start of the common era*, 30
Cambridge 1998, p. 610.

31 מגילה יד ע"א – טו ע"ב. למשל: "דכת" "אבי מלכה ואבי יסכה ואמ' ר' יצחק יסכה זו שרה. ולמה נקרא שמה יסכה. שסוכה ברוח הקודש. וכן הוא אומ' "כל אשר תאמר אליך שרה שמ' בקלה ד'א "יסכה". שהכל סכין ביפיה. והינו דכת' "ויראו אתה שרי פרעה ויהללו אותה אל פרעה".

נביאה. נראה שהנחת היסוד של המכילתא היא שנביאות הן דבר יוצא דופן. דומה שהתמיהה על עצם נבואתה של מרים, שראינו בשני מקורות אלה, היא התפיסה הרווחת בספרות חז"ל ביחס לנבואות של נשים.

מדרש מאוחר – נטילת הנבואה

תמורה נוספת במסורת על מרים הנביאה נמצאת במדרש הפרשני מימי הביניים "מדרש אגדה"³². על אף שתפוצתו אינה רבה, פרשנותו על נבואת מרים מסמנת נקודת ציון חשובה בתהליך שעברה דמותה של מרים לאורך הדורות:

ותקח מרים הנביאה וגו'. אחות אהרן ולא אחות משה, אלא כל זמן שהיתה אחות אהרן בלבד קודם שנולד משה היתה נביאה, כשנולד משה ניטלה ממנה וניתנה למשה.³³

במקורות שראינו עד כה הבחנו במגמות של הרחבה וצמצום בנוגע לנבואתה של מרים. זהו המקור הראשון המובא בעיוננו, אשר שולל ממרים את הנבואה באופן מפורש: "כשנולד משה ניטלה ממנה". מדרש זה משאיר את הנבואה של מרים בתור אירוע תקופתי בלבד, "קודם שנולד משה". המדרש מתבסס על כינוייה הייחודי בשמות ט"ו, כ: "מרים הנביאה אחות אהרן". הייחוס של מרים לאחיה הוא חריג, ואף יותר כאשר מדובר באהרון ולא במשה – ועל כך המדרש תמה. המדרש מנצל את הקושי הטקסטואלי והופך את הנבואה של מרים לנחלת העבר – מרים הייתה נביאה רק כאשר הייתה אחותו של אהרון בלבד, טרם לידת משה. יוצא מכאן שבזמן שירת הים מרים כבר לא הייתה נביאה. המדרש אף מדגיש את המעבר של הנבואה למשה: "ניטלה ממנה וניתנה למשה" – מרים מאבדת מהחשיבות שלה כאשר משה נכנס לתמונה.³⁴

נראה שהבסיס לנטילת הנבואה הוא בדבריו של רב נחמן בבבלי מגילה, יד

ע"א:

32 "מדרש אגדה" הוא מדרש פרשני על התורה, אשר נכתב ככל הנראה בין המאה ה-12 למאה ה-13. הוא נמצא בכתב יד אחד בלבד, בחלב בסוף המאה ה-19, והובא לדפוס על ידי שלמה בובר.

33 מדרש אגדה, שמות טו, כ (מהדורת בובר, עמ' 147).

34 מגמה דומה ניתן למצוא במסורת על דבורה הנביאה, אשר מסתלקת ממנה נבואתה בעקבות ההתנשאות על ברק (בבלי פסחים, סו ע"ב).

אחות אהרן ולא אחות משה. אמר רב נחמן אמר רב: שהיתה מתנבאה כשהיא אחות אהרן.

פרשנות סבירה (אך לא הכרחית) למימרא של רב נחמן היא שנבואתה של מרים הייתה רק כאשר מרים הייתה אחות של אהרן בלבד. בגרסה שמובאת ב'מדרש אגדה' נבנית קומה נוספת, אשר מתארת את השינוי שעוברת מרים עם לידת משה.³⁵

סיכום

בסקירה זו היינו עדים להתגלגלות המסורת על מרים הנביאה לאורך הדורות. ראינו שהמקרא אינו מייחס חשיבות לכך שמרים היא נביאה – נשים נביאות הן דבר מצוי במקרא. המסורת במיכה אף מרחיבה את תפקידה הציבורי של מרים ומציבה אותה יחד עם מנהיגי דור המדבר. גם בפרגמנט המקרא המשוכתב מקומראן אנו זוכים לפגוש הרחבה נוספת, בגרסתה של מרים לשירת הים.

בכתבי פילון ניתן לזהות גישה מעט שונה. גם פילון מציב את מרים לצדו של משה בשירת הים, וכמעט אין הבדל היררכי בין משה ומקהלת הגברים לבין מרים ומקהלת הנשים. השינוי אצל פילון מתבטא בכך שהיחס כבר אינו שוויוני – השירה ההשראתית של האישה אינה דומה לשירת הגבר. התפיסה העולה אצל פילון היא מהותנית: ישנו קול גברי וישנו קול נשי. שני הקולות שונים זה מזה אך הכרחיים על מנת להגיע להרמוניה. תפיסה זו שונה ממה שראינו במקרא, אשר אינו מבדיל בין נשים וגברים בנבואה.

מחבר קדמוניות המקרא מביא לראשונה את המסורת על הבשורה על לידת

³⁵ מקור קדום יותר בו יכולתה הנבואית של מרים נשללת, הוא בפירושו הקדום של אפרם הסורי לספר שמות. אפרם היה מאבות הכנסייה הנוצרית ומגדולי פרשני המקרא הנוצרים, אשר חי ופעל במאה הרביעית לספירה. פירושו לבראשית ולשמות (בסורית) מאופיינים בהקבלות רבות למסורות מספרות בית שני וספרות חז"ל (כדורי [=קוגל, לעיל הערה 30], עמ' 915). בפירושו לשמות טו הוא מתקשה עם הכינוי 'נביאה' לגבי מרים, ושואל באיזה אופן מרים תפקדה בתור נביאה. הוא מציע שני פירושים: האחד משווה את מרים ל'נביאה' – אשת ישעיהו – אשר נקראת כך על שם אישה, והשני הוא שמרים נקראת נביאה על שום צדיקותה. בדומה למקורות אחרים גם כאן אין התייחסות לפרשת הצרעת של מרים במדבר "ב, ב, שם מוזכר באופן מפורש שמרים זכתה לנבואה: "הֲרֵק אֶךְ בְּמִשֶׁה דָּבָר ה' הֲלֹא גַם בְּנֹו דָבָר". אפרם מצמצם את הכינוי 'נביאה' לתואר כבוד בלבד, שאין לו השלכות מעשיות במציאות.

משה מפיה של מרים. דייקנו שמסורת זו אמנם מביאה אירוע קונקרטי בו מרים מקבלת נבואה, אך מצד שני מסורת זו מתחילה תהליך של שיבוץ של מרים בתפקידים 'נשיים' – מרים מצטרפת לרשימה ארוכה של נשים אשר מקבלות בשורה על לידה. הנבואה שלה מצומצמת להקשר הנשיאמהי.

במכילתא ובבבלי במגילה אנחנו כבר נתקלים בתמיהה מפורשת על עצם היותה של מרים נביאה. נראה שבספרות חז"ל נביאות הן דבר שכבר אינו מובן מאליו. בניגוד לקדמוניות המקרא, המדרשים קושרים באופן ישיר את הפסוק על "מרים הנביאה" בשמות ט"ו לסיפור הבשורה על לידת משה בשמות א'. דרישת הפסוק על נבואת מרים והשלכה שלו אחורה לסיפור הלידה של משה, מורידה מהערך המנהיגותי שיש בשירת מרים על ים סוף. יתרה מזאת, ההקשר בו מובא הסיפור מלמד אותנו על יחסם של האמוראים לנבואת מרים בפרט ולנבואת נשים בכלל; בתלמוד הבבלי ובמכילתא עולה מגמה שרואה בנבואת נשים דבר חריג ולא מצוי. עצם העיסוק בבבלי בשבע הנביאות ובטיבן, מלמד אותנו שמדובר בתופעה נדירה, שכן אילו היה זה דבר שבשגרה, לא הייתה סוגיה שעוסקת באופן ספציפי בנבואה של נשים.

לבסוף, "מדרש אגדה" מימי הביניים מוסיף נדבך נוסף על חז"ל בכך שהוא נוטל את הנבואה ממרים באופן מפורש.

אינני מתיימר להציג תהליך קוהרנטי של שלבים אשר נבנים אחד על גבי השני לאורך הדורות. ניסיון כזה איננו נכון מבחינה מתודית: הקשר הטקסטואלי בין חלק גדול מהמקורות שהצגנו הוא חלקי, רופף ובמקרים מסוימים אינו קיים כלל. נראה שיש מקורות שעומדים בפני עצמם ללא זיקה למקורות שקדמו להם. הדוגמה הבולטת ביותר לכך היא, שלמעט פילון העוסק בתפקידה הציבורי של מרים בהקשר של קריעת ים סוף (בהתאם לפסוקים), שאר המקורות מתעלמים מכך ומקדימים את נבואתה לבשורה על לידת משה.

אף על פי כן, נראה לי שניתן להצביע על מגמה כללית לאורך הדורות בנוגע לנבואת מרים. במקרא ובמגילות מדבר יהודה נתפסת נבואתה של מרים כדבר מובן ומקובל. יתרה מזאת, במקורות אלה ישנה מגמה של הרחבה של מסגרת נבואתה – נביאה שהיא מנהיגה (מיכה) או נביאה שיש לה קול עצמאי (מגילות מדבר יהודה). גם המקורות מספרות בית שני (פילון וקדמוניות המקרא) אינם רואים את נבואת מרים כתופעה חריגה. עם זאת, עולה ממקורות אלה תפיסה מהותנית של מרים כאישה נביאה, והם הופכים את מרים לנביאה יותר 'נשית'.

בספרות חז"ל נוסף נדבך נוסף: נבואת מרים כבר אינה נתפסת כדבר מובן מאליו, ונראה שנבואת נשים היא תופעה חריגה: "וכי היכן מצינו שנביאה היתה מרים?". מגמת הצמצום מגיעה לשיא בימי הביניים ב"מדרש אגדה", כאשר נבואתה של מרים ניטלת ממנה כליל.